

VR̥ṢASĀRASAM̐GRAHA
A Critical Edition in Progress
Version of May 4, 2021

Csaba KISS

Contents

विंशतिमो ऽध्यायः	4
------------------------	---

वृषसारसंग्रहः

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि ।

पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः ।

शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२॥

[पुरुषः-शिवः-ब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि ।

अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३॥

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः ।

सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।

अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५॥

अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः ।

पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६॥

कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः ।

जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन् ।

तद्वदोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७॥

[प्रकृतिः (२४)]

2a सर्वं] CK₁₀ ; सर्वं K₈₂E • °दर्शित्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °दर्शित्वं C₄₅ 2b मां] CK₁₀E ; मं K₈₂
2c ऽस्मि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; स्मी C₄₅ 3a °मध्यं] CK₈₂E ; °मद्य K₁₀ • चान्तं च] CK₈₂K₁₀ ;
चान्तश्च E 3b सुरैरपि] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀ ; सुरैरपि C₄₅ 3c ह्यति°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; ह्यदि° C₀₂
4cd (सर्वः ... तिष्ठति)] CK₈₂K₁₀ ; omitted in E 5ab सर्वे° ... वर्जितः] CK₈₂K₁₀ ; omitted in E
5c °जः] CK₈₂K₁₀ ; यः E 6b ब्रह्मा] C₉₄C₄₅E ; ब्रह्म C₀₂K₈₂K₁₀ 6c °विंशः] CK₁₀E ; °विंशत्
K₈₂ , °विंश K₈₂^{pc} • स विज्ञेयो] CK₈₂^{ac}K₁₀E ; सर्वज्ञेयो K₈₂^{pc} 7a °निर्मुक्तो] CK₈₂E ; °लिर्मुक्तो K₁₀
7b °पञ्चाश°] CK₈₂E ; °पञ्चस° K₁₀ 7cd यथा तोयैर्न] C₉₄E ; यथा तोयी न C₄₅^{ac} , यथा तोयेर्न
C₄₅^{pc} , यथा तोयै न C₀₂K₈₂ , यदा तोयै न K₁₀ 7d लिप्येत] CK₈₂K₁₀ ; लिप्यते E • जले] C₉₄
C₀₂K₈₂K₁₀E ; जलै C₄₅ 7c °षैर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °षै न C₀₂ , °षै न K₁₀

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिं विद्धि निश्चयम् ।
 विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८॥
 प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः ।
 विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९॥
 [मतिः-बुद्धिः (२३)]
 मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः ।
 सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१०॥
 [अहंकारः (२२)]
 द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः ।
 भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११॥
 [आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश्च (२१-२०)]
 एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज ।
 शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२॥
 [शब्दः]
 सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।
 तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३॥
 एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम ।
 गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४॥
 वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च ।

8a यत्तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; य तत्त्वं C₀₂ , यन्तत्त्वं E 8b प्रकृतिं विद्धि निश्चयम्] conj. ; प्रकृतिर्विधिनिश्चयः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E , प्रकृति विधिनिश्चयः C₀₂ 8c विकृतिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; विकृतिश्च C₀₂ 8d °ज्ञेयस्तत्त्व°]
 CK₈₂E ; °ज्ञेयस्तत्त्व° K₁₀ 9a °भवाः] CK₈₂E ; °भावः K₁₀ 9b बुद्ध्यहंकार-आदयः] C₉₄C₄₅
 K₈₂K₁₀ ; बुद्ध्यहंकार आदयः C₀₂ , बुद्ध्यहंकारकादयः E 9c विकृतिं] CK₈₂E ; विकृति K₁₀
 9d क्रमशस्तु वै] C₉₄C₄₅K₁₀E ; यः क्रमस्तु वै K₈₂ , क्रमसस्तु वैः C₀₂ 10b °युतः] C₉₄C₀₂K₈₂
 K₁₀E ; °युतम् C₄₅ 10c °समुत्पन्न°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °समुत्पन्नो C₄₅ 10d °बोद्धारं] em. ;
 °बोधात CK₁₀ , °बोद्धातं K₈₂ , °बोद्धात E • विद्धि] em. ; विधि CK₈₂K₁₀E 11b उक्तं] C₉₄C₄₅
 K₈₂ ; उक्त C₀₂K₁₀E 11c भूतादि मम पञ्चाह] CK₈₂K₁₀ ; भूतादिर्नाम पञ्चाह E 11d रजा°] CK₈₂
 K₁₀ ; रजो° E • °द्भवम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °द्भवः C₄₅ 12a यत्तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; य तत्त्वं
 C₀₂ 12b सुषिरं विद्धि] em. ; सुषिरं विद्धि C₉₄C₄₅K₈₂E , सुषिर वृद्धि C₀₂ , सुषिरं वृद्धि K₁₀
 • द्विज] CK₈₂E ; द्विजः K₁₀ 12c सुषिरत्वं] em. ; सुषिरत्वं CK₈₂K₁₀E 12d °लक्षणम्] C₄₅C₀₂
 K₈₂K₁₀E ; °ल?क्षणम् C₉₄ 13a ग्रामा] CK₈₂K₁₀ ; ग्रामाः E 13b मूर्च्छना°] CK₈₂E ; मूर्च्छना°
 K₁₀ • °विंशतिः] C₀₂E ; °विंशति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ 13c °कोन°] C₉₄E ; °कून° C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀
 14b °भेदा] CK₈₂K₁₀ ; °भेदान् E • °त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; °त्तमः C₀₂ 14c गान्धर्वस्वरतत्त्व°]
 C₄₅K₈₂K₁₀E ; गान्धर्वासुरतत्त्व° C₉₄ , गान्धर्वासुरस्तत्त्व° C₀₂ 14cd °ज्ञैर्मुनिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂E ;
 °ज्ञैर्मुनिभि C₀₂ , °ज्ञै मुनिभिः K₁₀ 15a °तन्त्रीणां] CK₈₂E ; °तन्तीनां K₁₀ 15b दुन्दुभीनां] C
 K₈₂E ; दुन्दुभीना K₁₀ • स्वनानि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; स्वनानि C₉₄

शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५ ॥

[आकाशः]

आकाशधातु विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश ।

पायूपस्थोदर कण्ठ शङ्खलौ मुख नासिकौ ॥ २०:१६ ॥

हृदि च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः ।

पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७ ॥

दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक् ।

आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८ ॥

अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता ।

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९ ॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातोर्विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः ।

शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२० ॥

शब्द पूर्व मयाख्यातं शृणु स्पर्शं द्विजोत्तम ।

कठिनश्चिक्कणः स्रक्ष्णो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१ ॥

कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम् ।

इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२ ॥

[प्राणाः]

प्राणो ऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab: आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च 19 ≈ MBh 12.247.7cd-8ab: अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥ अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च । 21cd ≈ MBh 12.177.34ab: कठिनश्चिक्कणः स्रक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः 22c Folio 309v in C₀₂ ends with इष्टानिष्टद्वय and the next folio is missing. C₀₂ resumes on folio 311r with 20.51c (मानसञ्च मेदञ्च)

15cd °काहलकांस्यानां शब्दानि] K₈₂K₁₀E ; °काहलकांस्यानां ××नि C₉₄ ; °काहलकास्यानां शब्दानि C₄₅ ; °कांस्यानां शब्दानि C₀₂ 16a °धातु] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; °धातु C₉₄ 16c °दर] CK₈₂K₁₀ ; °दर: E 16d शङ्खलौ] CK₈₂K₁₀ ; श्रोतौ च E 17a हृदि] CK₈₂K₁₀ ; हृदिश् E • दशमं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; दशम C₀₂ 17c अन्यत्प्र°] CE ; अन्यं प्र° K₈₂ ; अन्यं प्र° K₁₀ 17d द्विजोत्तम] C₈₂E ; जिजोत्तम K₁₀ 18b °भूतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °भूत C₄₅ 18c आकाशस्य] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E ; आकाश× C₉₄ 18d व्यापित्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; व्यापित्वां C₄₅ 19c अप्रतीघातिता] C₉₄K₈₂K₁₀E ; अप्रतीघातता C₄₅C₀₂ 20a °धातोर्वि°] C₄₅ ; °धातो वि° C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E 20c शब्द°] CK₈₂E ; शब्दः K₁₀ • °पूर्व°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °पूर्व C₄₅ 21a पूर्व°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E ; पूर्व C₀₂ 21b स्पर्शं द्विजोत्तम] C₀₂K₈₂ ; स्पर्श°जोत्तम C₉₄ , स्पर्शं द्विजोत्तमः C₄₅ , स्पर्शं द्विजोत्तम K₁₀E 21c चिक्कणः] corr. ; चिक्कणः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ , चिक्कलः C₀₂ , चिक्करः E 21d °स्निग्ध°] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E ; °स्निग्ध° C₄₅ परुषस्तीक्ष्णः] C₄₅K₁₀ ; परुषस्त्रीक्ष्णश् C₉₄ , तीक्ष्णः K₈₂^{ac} , परुषा तीक्ष्णः K₈₂^{pc} , परुषस्तीक्ष्ण C₀₂E 22b द्वयम्] K₈₂ ; द्वय C₉₄C₀₂K₁₀E , द्वयः C₄₅ 22c °द्वय°] CK₈₂E ; °द्वयो K₁₀ 22d °गृह्यते] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °गृह्यते C₄₅ 23a ऽपानः] C₉₄K₈₂E ; पान° C₄₅K₁₀

नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३॥
 दश वायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम ।
 धनंजयो भवेद्दोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४॥
 कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः ।
 नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५॥
 प्राणः श्वसति भूतानां निश्चसन्ति च नित्यशः ।
 प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६॥
 अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः ।
 शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७॥
 पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम् ।
 समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८॥
 स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम् ।
 उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९॥
 व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः ।
 प्रीतिविनाशकथितं वार्धक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३०॥

23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89): प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च॥ नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तधनंजयौ । प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति । नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः । प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः । मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलं । समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः॥ स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्र प्रकोपनः । उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः॥ व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोपकः । प्रीतिविनाशी कथितो वार्धक्यात् व्यान उच्यते॥ ... cf. also Sārdha-triśatikālottara, Agnipurāṇa and Dīpikā by Aghoraśivācārya on the Mṛgendra

23c नागः] C₄₅K₈₂K₁₀E ; नामः C₉₄ • कृकरो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; कृकरो E 24b कीर्तिता] C₄₅K₈₂K₁₀ ; कीर्तिता C₉₄ , कीर्तिता: E 24c भवेद्दोषो] C₉₄C₄₅K₁₀E ; भवेद्दोषो K₈₂ 25a कृकरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; कृकर E • कृन्नित्यं] C₉₄K₈₂K₁₀E ; कृन्नित्य C₄₅ 25b कूर्मोन्मीलितलोचनः] C₉₄K₈₂E ; कूर्मोन्मीलितलोचनः C₄₅ , कूर्मोन्मीलितलोचनः K₁₀ 25c पुष्यं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; पुन्सां K₁₀ 25d द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E ; द्विजः K₁₀ 26a प्राणः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्राणाः E 26b नित्यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; नित्य यः E 26c प्रयाणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; प्रयाणा E 27a अपनयः] C₄₅K₈₂K₁₀E ; अपनय × यः C₉₄ 27b आहारं मनुजामधः] C₉₄C₄₅ ; आहारं मनुजाधमः K₈₂ , आहार मनुजाधमः K₁₀ , आहारं मनुजापवः E 27d पानस्तेन] C₉₄K₈₂K₁₀E ; पानस्तेन C₄₅ 28a पानात्] C₉₄C₄₅K₁₀E ; पानात् K₈₂ 28b रक्तपित्तः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; रक्तः पित्तः K₁₀ 29 (स्पन्दयत्यधरं ... मारुतः)] C₉₄C₄₅K₈₂E ; omitted in K₁₀ 29a धरं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; omitted in K₁₀ , धरः E (unmetr.) 29b गात्रप्रः] C₉₄K₈₂E ; गात्रप्रः C₄₅ , omitted in K₁₀ 29c मर्माणि] C₉₄C₄₅K₈₂ ; omitted in K₁₀ , कर्माणि E 29d उदानो नाम] C₄₅K₈₂E ; उद×××× C₉₄ , omitted in K₁₀ 30a व्यानो विः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; व्यानो पि K₁₀ 30b कोपनः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; कोपनः K₁₀ 30c प्रीतिविः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; प्रीतिर्विः K₁₀E

दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम ।
 दशवायुगुणांश्चान्यां छृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१॥
 वायोरनियम स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
 बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टा कर्मात्मना भवः ॥ २०:३२॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपं गुणमुच्यते ।
 शब्दस्पर्शसम ज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३॥
 शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः शृणु रूपगुणं ततः ।
 ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४॥
 चतुरस्रं द्विरस्रं च त्र्यस्रं चैव षडस्रकम् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५॥
 श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः ।
 नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६॥
 तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्ववावहितो भव ।
 कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७॥
 ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः ।
 दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८॥
 अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति तापपाकप्रकाशनः ।

32 ≈ MBh 12.247.6: वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः ॥ 35cd = MBh 12.177.32cd

31b मे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; ये E 31cd °वायुगुणांश्चान्यां शृणु] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °वायुगुणांश्चान्यां शृणु K₁₀ , °धातुगुणांश्चान्यां छृणु E 31d कीर्तयतो मम] C₉₄K₈₂K₁₀ ; कीर्तयतो मम C₄₅ , कीर्तय मे द्विज E 32b वादस्थानं] em. ; वात×ने C₉₄ , वातस्थाने K₈₂K₁₀E 33ab सृजस्तेजस्त°] C₉₄C₄₅K₈₂E ; सृजत्वेजस्त° K₁₀ 33b °रूपं गुण°] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ ; °रूपगुण° E 33cd °ज्योतिस्त्रि°] C₉₄K₈₂K₁₀E ; °ज्योतिस्त्रि° C₄₅ 34a शब्दः] K₈₂E ; शब्द° C₉₄C₄₅K₁₀ • प्रोक्तः] C₉₄K₈₂K₁₀ ; प्रोक्ताः C₄₅E 34b रूपगुणं] C₉₄C₄₅K₁₀E ; रूपं गुणं K₈₂ 34c ह्रस्वं] C₉₄K₈₂ ; ह्रस्व° C₄₅K₁₀E • दीर्घमणु] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °दीर्घमनु K₁₀ , °दीर्घलघु E • स्थूलं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; स्थूल K₁₀ 34d °मण्डलमेव] C₉₄K₈₂E ; °मण्डमेव C₄₅ 35a चतुरस्रं द्विरस्रं] C₄₅K₈₂ ; चतुरस्रन्दि×अं C₉₄ , चतुरस्रद्विरस्रश् E 35b त्र्यस्रं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; त्र्यस्रश् E 35c शुक्लः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; शुक्ल° E 35d नीलः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; नील° E 36a श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E ; श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च C₉₄C₄₅ , श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K₈₂^{ac} , श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K₈₂^{pc} 36b रङ्गाः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रङ्गः E 36d स्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; स्मृतं E 37a तेजोधातु दश] C₉₄C₄₅K₈₂ ; तेजोधातुर्दश E 37c तेजो क्षणः] C₉₄ ; तेजः क्षणः C₄₅ , तेज क्षणः K₈₂ , तेजक्षणः E 37d जठराग्निश्च] K₈₂E ; जठ×ग्निश्च C₉₄ 38b विश्वाग्निर्द°] C₉₄C₄₅E ; विश्वाग्नि द° K₈₂ 38c दश तेजोगुणांश्च°] C₉₄K₈₂ ; दश तेजोगुणांश्च° C₄₅ , दंशतेजोगुणांश्च° E 39a अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति] conj. ; अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति C₉₄ , अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति C₄₅K₈₂ , अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति E

शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ २०:३९॥

[आपो रसश्च (१५-१४)]

ज्योतिसो ऽपि सृजश्चापः सरसो गुणसंयुतः ।

चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४०॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः ।

रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१॥

कटुतिक्तकषायाश्च लवणास्त्रस्तथैव च ।

मधुरश्च रसान्बुड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२॥

षड्रसाः षड्विभेदेन षट्त्रिंशगुण उच्यते ।

आपधातु दश त्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३॥

लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा ।

स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४॥

दश आपगुणाश्चान्ये कीर्तयिष्यामि तान्शृणु ।

अह्न शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ॥ २०:४५॥

जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमान्यश्रवणाधमः ।

[भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]

आपश्चाप्यसृज्जूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६॥

चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः ।

39cd ≈ MBh 12.247.5cd: अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम् । शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ 41ab ≈ MBh 12.299.11ab: शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः 46 ≈ MBh 12.247.4 (with अह्नः as a variant in the critical edition): अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता । जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्याश्रवणं तथा ॥

39c रागो] C₉₄C₄₅K₈₂ ; गङ्गा E • लघुस्तैक्ष्ण्यं] corr. ; लघुस्तैक्ष्ण्यं C₉₄K₈₂E, लघुस्तैक्ष्ण्यं C₄₅
39d दशमं चोर्ध्वभागिता] em. ; दशपञ्चोर्ध्वभाषितम् C₉₄, दशमं चोर्ध्वभाषितम् C₄₅K₈₂, दशमश्चोर्ध्वभाषितम्
E 40a ज्योतिसो] C₄₅ ; ज्योतिः सो C₉₄K₈₂E • सृजश्चापः] C₄₅ ; सृजश्चापि C₉₄K₈₂E 40d विज्ञेया
च मनीषिभिः] E ; omitted in C₉₄C₄₅K₈₂ 41a रूपं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रूपश्च E 41c पूर्वोक्त] C₉₄C₄₅
K₈₂ ; पूर्वोक्तं E 42a लवणास्त्रस्तं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; लवणान्तस्तं E 42c रसान्बुड्वै] corr. ; रसां
षड्वै C₉₄, रसा षड्वै K₈₂C₄₅E 43a रसाः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; रसा E • षड्विभेदेन] C₉₄C₄₅E ;
षड्विभेदेन K₈₂ 43a आपं] C₄₅K₈₂E ; आपं C₉₄ • दश त्वन्यान्] corr. ; दश त्वन्यां C₉₄
K₈₂, दशत्वन्यां C₄₅, दश त्वन्या E 43b कीर्तयतो] C₉₄K₈₂E ; कीर्तयतो C₄₅ 44a लाला]
C₉₄K₈₂E ; ललां C₄₅ • सिङ्घाणिका] corr. ; सिङ्घानिका C₉₄, सिङ्घाणिका C₄₅, सिङ्घानिका K₈₂
E • श्लेष्मा] C₉₄C₄₅K₈₂ ; श्लेष्मा E 44b रक्तः] C₉₄K₈₂ ; रक्तं C₄₅E 44c रसश्चैव] C₉₄C₄₅
E ; रसश्चैव K₈₂ 44d मेदश्च] C₉₄C₄₅K₈₂ ; मेदं च E • दशमः] C₉₄K₈₂E ; मदः C₄₅^{ac}, मदनः
C₄₅^{pc} 45a दश आपं] C₉₄C₄₅K₈₂ ; दशश्चापं E • चान्ये] C₉₄C₄₅ ; चान्या K₈₂E 45b तान्]
E ; तां C₉₄C₄₅K₈₂ 45c अह्न शैत्यं] C₉₄ ; अह्नशैत्यं C₄₅, अह्नशैत्यं K₈₂, अग्न्यशैत्यं E
46a विष्यन्दिनी] C₄₅K₈₂ ; विष्यन्दिनी C₉₄, विष्यन्दिनी E 46b भौमान्यश्रवणाधमः] C₉₄C₄₅
K₈₂ ; भौमान्यश्रवणाधमं E 46c आपश्चाप्यसृज्जूमिस्तस्या गन्धगुणः] C₄₅ ; आपश्चापीज्यजा भूः C₉₄K₈₂, आपश्च
वीज्यजा भूः E 47a गुणान्गृह्य] C₉₄E ; गुणं गृह्य C₄₅, गुणा गृह्य K₈₂

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ २०:४७॥
 आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु ।
 इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ॥ २०:४८॥
 कर्पूरः कस्तूरीकं च चन्दनागरुमेव च ।
 कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २०:४९॥
 विङ्गूत्रस्वेदगन्धानि वक्त्रगन्धं च दुःसहम् ।
 जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:५०॥
 भूमेर्धातु दश त्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ॥ २०:५१॥
 नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा ।
 दश त्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ॥ २०:५२॥
 भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वं च काठिन्यं प्रसवात्मकम् ।
 गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५३॥
 गुणधातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम ।
 यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५४॥
 [बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]
 वैकारिकमहकारं सत्त्वोद्विक्तात् सात्त्विकः ।
 ओत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५५॥

51c C₀₂ resumes here with मान्सञ्च मेदञ्च 53 ≈ MBh 12.247.3: भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च च संघातः स्थापना धृतिः ॥ 55ab ≈ Liṅgapurāṇa 1.70.38cd (= Śivapurāṇa 7.1.10.14cd): वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्विक्तात् सात्त्विकात्

47c रूपं च] C₉₄K₈₂ ; रूपश्च C₄₅E 47d पञ्चमः] C₉₄C₄₅K₈₂ ; पञ्चम E 48a आपः°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; आप° E • प्रोक्ता] C₉₄C₄₅K₈₂ ; प्रोक्तो E 48b भूमेर्ग°] C₉₄C₄₅ ; भूमे ग° K₈₂ , भूमिर्ग° E • शृणु] C₉₄C₄₅K₈₂ ; स्मृत E 48c द्वयोर्गन्धः] C₄₅K₈₂E ; द्वयो×× C₉₄ 49a कस्तूरीकं च] C₉₄C₄₅K₈₂ ; कस्तूरीकश्च E (unmetr.) 49b °गरु°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; °गुरु° E 49d घ्राणमिष्टं कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc} ; omitted in K₈₂^{ac} , घ्राणमिष्टं कीर्तितः E 50a विङ्गूत्रस्वेदगन्धानि] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}E ; omitted in K₈₂^{ac} 50b °गन्धं च] C₉₄K₈₂ ; °गन्धश्च E 50c °स्फोटित°] C₉₄K₈₂ ; °स्फुटित° C₄₅ , °स्फोटक° E 50d कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂^{pc}E ; कीतम् C₄₅^{ac} 51a भूमेर्धा°] C₉₄C₄₅K₈₂ ; भूमे धा° E 51ab त्वन्यान्क°] C₉₄ ; त्वन्यां C₄₅K₈₂ , त्वन्या क° E 51b तच्छृणु] C₄₅K₈₂E ; तत्×णु C₉₄ 51c त्वचं मांसं च मेदं च] C₉₄ ; त्वचं मांसञ्च C₄₅ , ×× मान्सञ्च मेदञ्च C₀₂ , त्वचं मांसं च मेदं च K₈₂ , त्वचा मांसश्च मेदश्च E 51d स्नायु] C₀₂K₈₂E ; स्नायुं C₉₄C₄₅ • सिरा तथा] em. ; शिरास्तथा C₉₄K₈₂ , शिरस्तथा C₄₅C₀₂E 52b केश°] CK₈₂ ; केशा° E 52c त्वन्यान्प्र°] E ; त्वन्याम्प्र° C₉₄ , त्वन्यां प्र° C₄₅C₀₂K₈₂ 52d °गुणान्द्वि°] C₉₄K₈₂E ; °गुणा द्वि° C₄₅ , °गुणां दिव्° C₀₂ 53a भूमेः] C₉₄C₀₂K₈₂E ; भूमिः C₄₅ • स्थैर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂E ; स्थैर्य C₀₂ • रजस्त्वं च] CK₈₂ ; रजत्वश्च E 53b काठिन्यं] CK₈₂ ; कठिन्यं E 53d °कृतिः] C₉₄C₄₅K₈₂E ; °कृति C₀₂ 54a गुणधातु°] K₈₂ ; गुणन्धातु° C₉₄ , गुणात्वातु° C₄₅ , गुणं धातु° C₀₂E 54cd पूर्वं कीर्तितं] C₉₄C₀₂K₈₂E ; पूर्वं कीर्तित C₄₅ 55ab सत्त्वोद्विक्तात्] corr. ; सत्त्वोद्विक्तात् C₉₄ , सत्त्वोनुक्तानु E

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम ।
हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५६॥

[श्रोत्रम् (११)]

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम ।
वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५७॥
मुरज सौन्द पणवभेरीपटहनिस्वनम् ।
शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ॥ २०:५८॥
कांसिकाहलमिश्रं च गीतानि विविधानि च ।

[त्वक् (१०)]

त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ॥ २०:५९॥
मृदुसूक्ष्मसुखं स्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः ।
तीक्ष्णशस्त्रजलं शैत्य उष्णतप्तक्षतेक्षरः ॥ २०:६०॥
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम ।

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ॥ २०:६१॥
देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः ।
मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ २०:६२॥
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपां ।
कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ॥ २०:६३॥
शैलदारवरोमाणि रूपाणि विविधानि च ।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६४॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम ।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६५॥
पक्कापक्क विशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च ।
व्रीह्योषधिरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ॥ २०:६६॥
षट्कर्मप्रतिभेदेन रसभेदशत स्मृतम् ।

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभः ॥ २०:६७॥

56c पायु°] C₉₄ ; स्नायु° E 56d °पस्थो वाक्च] E ; °पस्थो वाक्× C₉₄ • पञ्चमः] C₉₄ ; पञ्चमम् E 58a मुरज] E ; मुरव C₉₄ • सौन्द] E ; मौन्द C₉₄ 59a °काहल°] E ; °काताल° C₉₄ 59c गृह्यते] E ; गृह्य× C₉₄ 60a °सुखं] E ; °सुख° C₉₄ (unmetr.) 60c शैत्य] E ; शैत्ये C₉₄ 64a °रोमाणि] E ; °होमाणि C₉₄ 64d द्विजसत्तम] E ; द्विजसत्×× C₉₄ 65a जिह्वया] E ; ××या C₉₄ 66c °षधि°] E ; °षध° C₉₄ 67b °शतं] C₉₄ ; °शत E 67cd गृह्यते गन्ध इष्टा°] E ; गृह्यते गत्××ष्टा° C₉₄ 67d °निष्टो] C₉₄ ; °निष्टा E

गुडाज्यं गुग्गुलुर्भष्मचन्दनागरुकं तथा ।
 कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६८ ॥
 व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च ।
 वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६९ ॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम ।
 माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:७० ॥
 आग्नेयपवनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा ।
 अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:७१ ॥
 सूर्यव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा ।
 चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:७२ ॥
 वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च ।
 रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:७३ ॥
 स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा ।
 कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७४ ॥
 नवमानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते ।
 माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७५ ॥
 कुलालकर्मभूकर्म कर्म पाषाणमेव च ।
 दारुदन्तिमशृङ्गादि कर्म पार्थिवमुच्यते ॥ २०:७६ ॥
 चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम् ।

[पादकर्म (५)]

पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ॥ २०:७७ ॥
 निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे ।
 तोयकर्मसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७८ ॥

[पायुकर्म (४)]

पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छिलम् ।
 सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चते ॥ २०:७९ ॥

[उपस्थकर्म (३)]

68a गुडाज्यं गुग्गुलुर् C₉₄ ; गुडाज्यगुग्गुलु E 68b °गरुकं C₉₄ ; °गुरुकस् E 68d गन्धो C₉₄ ;
 ; गन्ध E 69b मांस° E ; मास° C₉₄ 70a हस्तेन C₉₄ ; हस्ताभ्यां E 70c माहेन्द्रं वारुणं C₄₅ ;
 ; ××न्द्रम्वारुणञ् C₉₄ , मोहेन्द्रवारुणं E 71a °पवना° E ; °पचना° C₉₄ 73b कुरुते E ; कुरु×
 C₉₄ 74d तृषा° E ; तृष° C₉₄ 76a कुलालकर्म° E ; कुलल××म्म° C₉₄ 76b कर्म C₉₄ ; कर्म E
 77d दिशश्च विदिशस् C₉₄ ; दिशश्च विदिशन् E 78d बहुकण्टक° E ; बहुल××क° C₉₄ • °कुले]
 C₉₄ ; °युते E 79a पायु° C₉₄ ; पाप° E 79d पायुशक्ति E ; पायुच्छक्ति C₉₄ • °मुञ्चति C₉₄ ;
 ; °मुञ्चते E

उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा ।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:८०॥

[वाङ्मर्म (२)]

वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव ।
स्तुतिनिन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:८१॥
प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव ।
एता नवविधा वाणी कीर्तितो मे द्विजोत्तम ॥ २०:८२॥

[मनश्चोन्मनश्च (१)]

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान् ।
चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्गकल्पनाक्षमा ।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ २०:८३॥
इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता ।
मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ॥ २०:८४॥
मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमतीन्द्रिये ।
निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८५॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ।
विसृष्टे इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ॥ २०:८६॥
सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः ।
सकलं मननानात्वे एकत्वे मननिष्कलम् ॥ २०:८७॥

[उन्मनः]

विगतराग उवाच ।
मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते ।
उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८८॥
अनर्थयज्ञ उवाच ।
उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम् ।
न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८९॥
त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम् ।
रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:९०॥

83c-f = MBh 12.247.9 84ab = MBh 12.247.10ab

80a आनन्दं] C₉₄ ; आनन्द E 81d आक्रोशः] E ; *क्रोशः C₉₄ 82b चा विधयो नव] em. ; च विधयो नय C₉₄ , चाविधयो नयः E 83d विसर्गं] E ; विसर्गे C₉₄ • °क्षमा] C₉₄ ; °समा E 83e चाशुता] E ; चाशुताञ् C₉₄ 84a इष्टा°] E ; *ष्टा° C₉₄ 84b समाधिता] C₉₄ ; समाधिना E 84d चोन्मन] E ; चोत्मन C₉₄ 85b °तीन्द्रिये] em. ; °नीन्द्रिये C₉₄ , °तीन्द्रिय E 85cd (निगृहीता ... साधनम्)] C₉₄ ; omitted in E 86d दुःख°] corr. ; *ख° C₉₄ , दुःखं E 89b निबोध] E ; *बोध C₉₄ 89c श्रोत्रं] C₉₄ ; श्रोत्रे E

जिह्वा रसं न विन्देत मधुरास्त्रवतो ऽपि वा ।
 गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:११॥
 उन्मनस्तव मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम् ।
 भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:१२॥
 स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः ।
 स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:१३॥
 एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव ।
 कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:१४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः ॥

91b °स्त्रवतो] E ; °स्त्रवनो C₉₄ 91c घ्राणा] C₉₄ ; घ्राणो E 92a उन्मनस्तव मे] E ; ××××× C₉₄
 94d परिपृच्छसि] E ; परि(××× C₉₄ Colophon: विंशतिमो] C₉₄ ; विंशतितमो E